Վիճել կարելի է նորա յառաջ բերած մանրամասնութիւնների և պնդումներից ոմանց դէմ՝ գմբեթի միջին Ասիայից արևելեան Պարսկաստանի վերայով Միջագետք և Հայաստան անցնելու տեսութեան նկատմամբ, այդ փոխանցման կամուրջի իրական փաստերի անծանօթ լինելու կամ չգոյութեան պատճառով Արշակունեաց ժամանակից, բայց բուն էութեան համոզուած ենք, որ գմբեթը Պարսկաստանից է անցել և արդէն գործադրւում էր Դ.–Ե. դարերում Հայաստանում: Յոյս ունինք, թէ մեր բերած փաստերն ու լուսաբանութիւնները աւելի ևս կը նպաստեն այդ տեսութեան հաստատութեան:

Թորամանեանի եզրակացութեան մեծ չափով հիմք է ծառայել Տեկորի գմբեթի արխայիկ ձևերի հետ, նաև Ժ. դարի մատենագիր Յովհաննէս կաթողիկոսի խօսքերը. «Յետ որոյ (այսինքն Հռիփսիմէի շինութեան՝ Կոմիտաս կաթողիկոսի ձեռքով, ուրեմն 618 թուականից յետոյ, երբ շինուեցաւ այս զողորիկ տաճարը) ապա քակեալ սորա զփայտայարկ գմբէթ սրբոյ Կաթողիկէին, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, շինէ զնա գեղեցկայարմար և չքնաղատես կոփածոյ քարամբք»:* Կաթողիկէի կամ էջմիածնի փայտայարկ գմբեթի շինութիւնը կապւում է Վահան Մամիկոնեանի շինարարութեան հետ Ե. դարում. Սեբէոսը պատմում է Վահանի մասին «և շինեաց եկեղեցիս մեծամեծս, զոր աւերեալ էր Պարսից ի Վաղարշապատ քաղաքի և ի Դուին (Դվին) և Մզրայս և ի բազում տեղիս աշխարհիս Հայոց»:** Փարպեցու թղթի յառաջաբանից էլ գիտենք, որ Կաթողիկէն, ինչպէս կոչւում էր հնում Էջմիածինը, փայտակերտ մաս է ունեցել և այրուել է, բայց ի՞նչ մաս էր այդ և նորից փայտակերտ նորոգութիւն եղա՞ւ, չգիտենք: Մեր միակ աղբիւրը էջմիածնի գմբեթի փայտայարկ լինելու մասին մինչև Կոմիտաս, Յովհաննէս կաթողիկոսն է:

Հին եկեղեցիների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, թէ կտուրները քարով ծածկելու սովորութիւնը մինչև Է. դարը տարածուած չէր. բազիլիկ և գմբեթաւոր շատ շէնքեր, գիտենք, ծածկուած էին կղմինդրով, պեղումներով հանուած մնացորդներից դատելով: Առաջիններից կարելի է յիշել Քասախը, ոչ ուշ, քան Ե. դարը, Երերոյքը Զ. դար. գմբեթաւորներից Պտղնավանքը Զ. դարի առաջին կէսում, Օձունը Ե. դարի վերջում. Աշտարակի Կարմրաւոր Աստուածածինը, Է. դարի առաջին քառորդից ոչ ուշ, գմբեթաւոր և դրսից խաչաձև,* որ մինչև այժմ էլ պահել է այդ ձեւը: Ունինք և մատենագրական մի թանկագին տեղեկութիւն Կաղանկատուացու մէջ, որից պէտք է եզրակացնել, թէ գմբեթները շինւում էին նաև աղիւսից «և ոչ կարէր քակել (Վարազ Փերոժ իշխան Առանշահիկ) զաղիւսաշար պայր զագաթ գմբեթին, սակս զի բնակեալ էր անդ խաչն տէրունական և նշխարք վկայիցն»:**

Բայց ընդունենք կատարելապէս պատմական Յովհաննէս կաթողիկոսի տեղեկութիւնը. մի օրինակից հանած եզրակացութիւնը սայթաքում չէ՞ մեթոդիկ ուսումնասիրութեան պահանջների դէմ: Էջմիածնի գմբեթի փայտայարկ շինութիւնը անգիտութեան հետևա՞նք էր, չէր կարող և ուրիշ պատճառ լինել. 1915 թուի երկրաշարժից իսպառ խախտուեցաւ նոյն տաճարի հարաւային փոքր գմբեթը, Եղիազար կաթողիկոսի շինած. ճարտարապետ Թորամանեանը կամենում էր փոխարինել այն փայտաշէն գմբեթով, վախենալով, թէ հնուց ճեղքուած պատը կարող է չդիմանալ քարաշէնի ծանրութեան. եթէ իրագործէր նա իր միտքը, ապագայում իրաւունք կը լինէ՞ր մտածելու, թէ գմբեթ շինել չգիտէին Հայերը:

Թորամանեանցն անշուշտ, այդ տողերը չէր գրել, եթէ այդ ժամանակ տեսած լինէր գմբեթաւոր Աւանը Քանաքեռի մօտ, Զ. դարի վերջերում կամ Է.-ի սկզբում, Մովսէս Եղուարդեցու հակաթոռ Յոհան Կարնեցու կողմից, և մանաւանդ Պտղավանքը աւելի հին: Գուցէ և այդպիսի հոգեբանութեան հետևանք էր, որ Տեկորի գմբեթը համարում է յետոյ աւելացրած բուն շէնքի վերայ, համարելով միևնոյն ժամանակ ամենահին մնացորդը հայ գմբեթի: Տարաբաղդաբար Պտղավանքի գմբեթից շատ քիչ մաս է մնա-

---

*Յովհաննէս Կաթողիկոս. եր. 75. Թիֆլիսի հրտ.:

**Սեբէոս. եր. 46. Պօլսի հրտ.:

*Պատկերը տես Die Baukunst. եր. 11:

**Կաղանկատուացի. եր. 192. Շահնազարեանցի հրտ.: